Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
NILS WAHL
της 20ής Σεπτεμβρίου 2018 [1]

Υπόθεση C-497/17

Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA)
κατά
Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation,
Bionoor,
Ecocert France,
Institut national de l'origine et de la qualité (INAO)

[αίτηση του cour administrative d'appel de Versailles
(διοικητικού εφετείου Βερσαλλιών, Γαλλία)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Προδικαστική παραπομπή – Προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους – Κανονισμός (ΕΚ) 1099/2009 – Ιδιαίτερες μέθοδοι σφαγής που προβλέπονται από λατρευτικούς τύπους – Σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση – Συμβατότητα με τη βιολογική κτηνοτροφία κατά τον κανονισμό 834/2007»

Εισαγωγή

1. Επιτρέπουν ή αντιθέτως απαγορεύουν οι εφαρμοστέοι κανόνες του δικαίου της Ένωσης τη χορήγηση της ευρωπαϊκής ενδείξεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα από ζώα που εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, σφαγή η οποία πραγματοποιήθηκε υπό τους όρους που καθορίζονται από τον κανονισμό (ΕΚ) 1099/2009 [2];

2. Αυτό είναι, κατ' ουσίαν, το ερώτημα που υπέβαλε με την υπό κρίση αίτηση προδικαστικής αποφάσεως το cour administrative d'appel de Versailles (διοικητικό εφετείο Βερσαλλιών, Γαλλία).

3. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο εφέσεως που άσκησε το σωματείο Œuvre d'Assistance aux Bêtes d'Abattoirs (στο εξής: OABA) [3] με αίτημα την εξαφάνιση αποφάσεως με την οποία το tribunal administratif de Montreuil (διοικητικό πρωτοδικείο Montreuil, Γαλλία) απέρριψε την αίτηση ακυρώσεως που ασκήθηκε κατά της σιωπηρής αρνήσεως της εταιρείας Ecocert France (στο εξής: Ecocert), οργανισμού πιστοποιήσεως ιδιωτικού δικαίου που δραστηριοποιείται πλέον για λογαριασμό

1 Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

2 Κανονισμός του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2009, για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους (ΕΕ 2009, L 303, σ. 1).

3 Το εν λόγω γαλλικό σωματείο, που ιδρύθηκε το 1961, έχει ως σκοπό, κατά το καταστατικό του, να «[ε]πικουρεί, υποστηρίζει και προστατεύει με όλα τα κατάλληλα μέσα που επιτρέπει ο νόμος, τα ζώα που προορίζονται για σφαγή, παρασκευή αλλαντικών και αξιοποίηση των υποπροϊόντων τους, καθώς και τα ζώα ορνιθώνα, τα εξώθερμα ζώα και, κατ' επέκταση, όλα τα ζώα των οποίων το κρέας προορίζεται για κατανάλωση, στα διάφορα στάδια της ζωής τους, ιδίως στα στάδια της εκτροφής, της στεγάσεως, της μεταφοράς και της θανατώσεως».

του Institut national de l'origine et de la qualité (Εθνικού Ινστιτούτου Προέλευσης και Ποιότητας, στο εξής: INAO), να λάβει, κατ' εφαρμογή του άρθρου 30 του κανονισμού (ΕΚ) 834/2007[4], μέτρα για να παύσει η διαφήμιση και η εμπορία των προϊόντων με το σήμα «Tendre France», τα οποία πιστοποιούνται ως «χαλάλ» και φέρουν την ένδειξη «βιολογική γεωργία».

Νομικό πλαίσιο

Ο κανονισμός 834/2007

4. Οι αιτιολογικές σκέψεις 1, 3, 5, 17 και 22 του κανονισμού 834/2007 έχουν ως εξής:

«(1) Η βιολογική παραγωγή είναι ένα συνολικό σύστημα διαχείρισης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και παραγωγής τροφίμων, το οποίο συνδυάζει βέλτιστες περιβαλλοντικές πρακτικές, υψηλό βαθμό βιοποικιλότητας, τη διατήρηση των φυσικών πόρων, την εφαρμογή υψηλού επιπέδου προτύπων στη μεταχείριση των ζώων και παραγωγή που ανταποκρίνεται στην προτίμηση ορισμένων καταναλωτών σε προϊόντα που παράγονται με φυσικές ουσίες και διεργασίες. Ως εκ τούτου, οι βιολογικές μέθοδοι παραγωγής επιτελούν διττό κοινωνικό ρόλο, αφενός, τροφοδοτώντας μια ειδική αγορά που καλύπτει την καταναλωτική ζήτηση βιολογικών προϊόντων και, αφετέρου, προσφέροντας δημόσια αγαθά που συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων, καθώς και στην αγροτική ανάπτυξη.

[…]

(3) Το κοινοτικό νομικό πλαίσιο που διέπει τον κλάδο της βιολογικής παραγωγής θα πρέπει να αποσκοπεί στη διασφάλιση του θεμιτού ανταγωνισμού και της εύρυθμης λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς βιολογικών προϊόντων, καθώς και στη διατήρηση και τη δικαίωση της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στα προϊόντα με ετικέτα που δηλώνει ότι είναι βιολογικά. Θα πρέπει επιπλέον να έχει ως στόχο τη δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέψουν στον συγκεκριμένο κλάδο να προοδεύσει ανάλογα με την εξέλιξη της παραγωγής και της αγοράς.

[…]

(5) Ενδείκνυται, επομένως, να καθοριστούν με μεγαλύτερη σαφήνεια οι στόχοι, οι βασικές αρχές και οι κανόνες που ισχύουν για την βιολογική παραγωγή, ως συμβολή στη διαφάνεια, στη δημιουργία εμπιστοσύνης στους καταναλωτές και σε εναρμονισμένη αντίληψη της έννοιας της βιολογικής παραγωγής.

[…]

(17) Η βιολογική κτηνοτροφία θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε υψηλού επιπέδου πρότυπα μεταχείρισης των ζώων και να καλύπτει τις ιδιαίτερες ανάγκες της συμπεριφοράς των διαφόρων ειδών ζώων, ενώ η διαχείριση της υγείας των ζώων θα πρέπει να βασίζεται στην πρόληψη των ασθενειών. Εν προκειμένω, θα πρέπει να αποδίδεται ιδιαίτερη προσοχή στις συνθήκες στέγασης, στις κτηνοτροφικές πρακτικές και στον δείκτη πυκνότητας των ζώων. Επιπλέον, κατά την επιλογή φυλών, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ικανότητα προσαρμογής τους στις τοπικές συνθήκες. Οι εκτελεστικές διατάξεις για την κτηνοτροφική παραγωγή και την υδατοκαλλιέργεια θα πρέπει να διασφαλίζουν την τήρηση, τουλάχιστον, των διατάξεων της ευρωπαϊκής σύμβασης για την προστασία των ζώων στα εκτροφεία και των επακόλουθων συστάσεων από τη μόνιμη επιτροπή της.

4 Κανονισμός του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 2007, για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) 2092/91 (ΕΕ 2007, L 189, σ. 1).

[…]

(22) Είναι σημαντικό να διατηρηθεί η εμπιστοσύνη των καταναλωτών στα βιολογικά προϊόντα. Ως εκ τούτου, οι εξαιρέσεις από τις απαιτήσεις που ισχύουν για τη βιολογική παραγωγή θα πρέπει να περιορίζονται αυστηρά στις περιπτώσεις που θεωρείται δικαιολογημένη η εφαρμογή έκτακτων κανόνων.»

5. Το άρθρο 1 του κανονισμού 834/2007, που φέρει τον τίτλο «Σκοπός και πεδίο εφαρμογής», ορίζει τα εξής:

«1. Ο παρών κανονισμός παρέχει τη βάση για την αειφόρο ανάπτυξη της βιολογικής παραγωγής με παράλληλη εξασφάλιση της αποτελεσματικής λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς, διασφάλιση του θεμιτού ανταγωνισμού, εξασφάλιση της εμπιστοσύνης των καταναλωτών και προστασία των συμφερόντων τους.

Ο παρών κανονισμός ορίζει κοινούς στόχους και αρχές προς υποστήριξη των κανόνων που θεσπίζονται δυνάμει του παρόντος κανονισμού σχετικά με:

α) όλα τα στάδια παραγωγής, παρασκευής και διανομής βιολογικών προϊόντων και τους σχετικούς ελέγχους·

β) τη χρήση, στην επισήμανση και στη διαφήμιση, ενδείξεων που αναφέρονται στη βιολογική παραγωγή.

2. Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται στα ακόλουθα γεωργικά προϊόντα, συμπεριλαμβανομένων των προϊόντων της υδατοκαλλιέργειας, εάν τα προϊόντα αυτά διατίθενται στην αγορά ή προορίζονται να διατεθούν στην αγορά:

α) ζωντανά ή αμεταποίητα γεωργικά προϊόντα·

β) μεταποιημένα γεωργικά προϊόντα για χρήση ως τρόφιμα·

γ) ζωοτροφές·

δ) το αγενές φυτικό πολλαπλασιαστικό υλικό και τους σπόρους για καλλιέργεια.

[…]

3. Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται για κάθε επιχείρηση που συμμετέχει στις δραστηριότητες οιουδήποτε σταδίου παραγωγής, παρασκευής και διανομής προϊόντων που αναφέρονται στην παράγραφο 2.

[…]

4. Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται με την επιφύλαξη άλλων κοινοτικών ή εθνικών διατάξεων, σύμφωνα με το κοινοτικό δίκαιο για τα προϊόντα που καθορίζονται στο παρόν άρθρο, όπως διατάξεις που διέπουν την παραγωγή, την παρασκευή και την εμπορία, την επισήμανση και τον έλεγχο, καθώς και τη νομοθεσία για τα τρόφιμα και τη διατροφή των ζώων.»

6. Το άρθρο 3 του κανονισμού 834/2007 ορίζει τους «[σ]τόχους» του κανονισμού αυτού ως εξής:

«Η βιολογική παραγωγή επιδιώκει τους ακόλουθους γενικούς στόχους:

α) τη δημιουργία ενός συστήματος αειφόρου διαχείρισης της γεωργίας, το οποίο:

[…]

iv) ανταποκρίνεται σε υψηλού επιπέδου πρότυπα μεταχείρισης των ζώων και, ειδικότερα, ικανοποιεί τις ιδιαίτερες ανάγκες συμπεριφοράς των διαφόρων ειδών ζώων·

β) την παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας·

[…]».

7. Υπό τον τίτλο «Ειδικές αρχές που εφαρμόζονται στη γεωργία», το άρθρο 5, στοιχείο η′, του κανονισμού 834/2007 αναφέρει ότι η βιολογική γεωργία βασίζεται στην ειδική αρχή που συνίσταται στη «διατήρηση υψηλού επιπέδου συνθηκών διαβίωσης των ζώων, ανταποκρινόμενου στις ιδιαίτερες ανάγκες των συγκεκριμένων ειδών».

8. Το άρθρο 14 του κανονισμού 834/2007, σχετικά με τους «[κ]ανόνες ζωικής παραγωγής», ορίζει τα εξής:

«1. Για την παραγωγή ζώων υδατοκαλλιέργειας, επιπλέον των γενικών κανόνων γεωργικής παραγωγής που καθορίζονται στο άρθρο 11, ισχύουν οι ακόλουθοι κανόνες:

[…]

β) ως προς τις κτηνοτροφικές πρακτικές και τις συνθήκες σταβλισμού:

[…]

viii) η ταλαιπωρία των ζώων, συμπεριλαμβανομένου του ακρωτηριασμού τους, περιορίζεται στο ελάχιστο, σε ολόκληρο τον κύκλο ζωής τους συμπεριλαμβανομένης της στιγμής της σφαγής·

[…]».

Ο κανονισμός (ΕΚ) 889/2008

9. Η αιτιολογική σκέψη 10 του κανονισμού 889/2008 [5] έχει ως εξής:

«Η βιολογική κτηνοτροφία πρέπει να διασφαλίζει την ικανοποίηση των ιδιαίτερων αναγκών της συμπεριφοράς των ζώων. Ως προς αυτό, οι συνθήκες σταβλισμού όλων των ειδών ζώων πρέπει να ικανοποιούν τις ανάγκες των ζώων όσον αφορά τον αερισμό, τον φωτισμό, τον διαθέσιμο χώρο και την άνεση και πρέπει, κατά συνέπεια, να διατίθεται επαρκής χώρος που θα παρέχει ελευθερία κίνησης του κάθε ζώου και θα επιτρέπει την ανάπτυξη της φυσικής κοινωνικής συμπεριφοράς του ζώου. Πρέπει να θεσπιστούν ειδικές συνθήκες σταβλισμού και μέθοδοι εκτροφής για ορισμένα είδη ζώων, περιλαμβανομένων των μελισσών. Αυτές οι ειδικές συνθήκες σταβλισμού πρέπει να εξασφαλίζουν υψηλό επίπεδο καλής μεταχείρισης των ζώων, η οποία αποτελεί προτεραιότητα για τη βιολογική

5 Κανονισμός της Επιτροπής, της 5ης Σεπτεμβρίου 2008, σχετικά με τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων εφαρμογής του κανονισμού (ΕΚ) 834/2007 του Συμβουλίου για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων όσον αφορά τον βιολογικό τρόπο παραγωγής, την επισήμανση και τον έλεγχο των προϊόντων (ΕΕ 2008, L 250, σ. 1).

κτηνοτροφία και υπερβαίνει ενδεχομένως τα κοινοτικά πρότυπα για την καλή μεταχείριση των ζώων τα οποία εφαρμόζονται στην κτηνοτροφία γενικά. Με βάση τις πρακτικές βιολογικής κτηνοτροφίας πρέπει να απαγορεύεται η υπερβολικά ταχεία εκτροφή πουλερικών. Συνεπώς, πρέπει να θεσπισθούν ειδικές διατάξεις αποτροπής μεθόδων εντατικής εκτροφής. Ειδικότερα, τα πουλερικά πρέπει είτε να εκτρέφονται μέχρι να φθάσουν σε μια ελάχιστη ηλικία είτε να προέρχονται από στελέχη πουλερικών βραδείας ανάπτυξης, έτσι ώστε να μην παρέχονται κίνητρα για τη χρησιμοποίηση μεθόδων εντατικής εκτροφής σε καμία από τις δύο περιπτώσεις.»

10. Το άρθρο 18 του κανονισμού 889/2008, το οποίο φέρει τον τίτλο «Διαχείριση των ζώων», ορίζει τα εξής:

«1. Ενέργειες όπως η τοποθέτηση ελαστικών ιμάντων στις ουρές των προβάτων, η κοπή της ουράς, η κοπή των οδόντων, του ράμφους ή των κεράτων δεν πρέπει να αποτελούν συνήθη πρακτική στη βιολογική κτηνοτροφία. Εντούτοις, η αρμόδια αρχή μπορεί να εγκρίνει, κατά περίπτωση, ορισμένες από αυτές τις πρακτικές για λόγους ασφάλειας ή εάν αυτές αποσκοπούν στη βελτίωση της υγείας, των συνθηκών διαβίωσης ή της υγιεινής των ζώων.

Τα ζώα πρέπει να υποφέρουν όσο το δυνατόν λιγότερο με τη χορήγηση της κατάλληλης αναισθησίας και/ή αναλγησίας και η επέμβαση πρέπει να πραγματοποιείται μόνο στην πλέον κατάλληλη ηλικία από ειδικευμένο προσωπικό.

2. Ο χειρουργικός ευνουχισμός επιτρέπεται προκειμένου να διατηρηθεί η ποιότητα των προϊόντων και οι παραδοσιακές πρακτικές παραγωγής, αλλά μόνο με τους όρους που ορίζονται στο δεύτερο εδάφιο της παραγράφου 1.

3. Απαγορεύονται οι ακρωτηριασμοί όπως η κρυφοτομή των φτερών των βασιλισσών μελισσών.

4. Η φόρτωση και εκφόρτωση ζώων πρέπει να πραγματοποιούνται χωρίς τη χρησιμοποίηση κανενός είδους ηλεκτρικής διέγερσης για τον εξαναγκασμό των ζώων. Απαγορεύεται η χρήση αλλοπαθητικών ηρεμιστικών πριν ή κατά τη μεταφορά.»

11. Το άρθρο 20, παράγραφος 5, του κανονισμού 889/2008, το οποίο αφορά τη «[δ]ιατροφή που καλύπτει τις διατροφικές ανάγκες των ζώων», απαγορεύει την καταναγκαστική διατροφή.

Ο κανονισμός 1099/2009

12. Οι αιτιολογικές σκέψεις του κανονισμού 1099/2009 έχουν, μεταξύ άλλων, ως εξής:

«(2) Η θανάτωση μπορεί να προκαλέσει πόνο, αγωνία, φόβο και άλλου είδους ταλαιπωρία στα ζώα ακόμη και υπό τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές συνθήκες. Ορισμένες από τις εργασίες που αφορούν τη θανάτωση ενδέχεται να προκαλούν άγχος στο ζώο, κάθε δε τεχνική αναισθητοποίησης παρουσιάζει μειονεκτήματα. Οι υπεύθυνοι επιχείρησης ή οποιοδήποτε άτομο συμμετέχει στη θανάτωση ζώων θα πρέπει να λαμβάνουν τα απαιτούμενα μέτρα προκειμένου να αποτρέπουν τον πόνο και να περιορίζουν την αγωνία και την ταλαιπωρία των ζώων κατά τη σφαγή ή τη θανάτωση, λαμβάνοντας υπόψη τις βέλτιστες πρακτικές του τομέα και τις μεθόδους που επιτρέπονται από τον παρόντα κανονισμό. Επομένως, ο πόνος, η αγωνία και η ταλαιπωρία των ζώων θα πρέπει να θεωρούνται ως δυνάμενα να αποφευχθούν όταν οι υπεύθυνοι επιχείρησης ή οποιοδήποτε άτομο συμμετέχει στη θανάτωση ζώων παραβιάζουν κάποια από τις απαιτήσεις του παρόντος κανονισμού ή χρησιμοποιούν επιτρεπόμενες μεν πρακτικές, οι οποίες όμως δεν συνάδουν πλέον με τις πιο πρόσφατες εξελίξεις της τεχνολογίας του κλάδου, προκαλώντας εξ αμελείας ή εκ προθέσεως πόνο, αγωνία ή ταλαιπωρία στα ζώα.

[…]

(4) Η καλή μεταχείριση των ζώων είναι κοινοτική αξία που αποτυπώνεται στο πρωτόκολλο αριθ. 33 για την προστασία και την καλή διαβίωση των ζώων που επισυνάπτεται στη συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (“πρωτόκολλο αριθ. 33”). Η προστασία των ζώων κατά τη σφαγή ή τη θανάτωσή τους είναι ζήτημα που απασχολεί την κοινή γνώμη αφού επηρεάζει τη στάση των καταναλωτών απέναντι στα γεωργικά προϊόντα. Επιπλέον, η βελτίωση της προστασίας των ζώων κατά τη σφαγή συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας του κρέατος και έχει έμμεσο θετικό αντίκτυπο στην ασφάλεια των εργαζομένων στα σφαγεία.

[…]

(18) Η παρέκκλιση από την υποχρέωση αναισθητοποίησης σε περιπτώσεις σφαγής σε σφαγεία στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων έχει θεσπιστεί από την οδηγία 93/119 [του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 1993, για την προστασία των ζώων κατά τη σφαγή ή/και τη θανάτωσή τους (ΕΕ 1993, L 340, σ. 21]. Επειδή οι κοινοτικές διατάξεις που ισχύουν για τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων έχουν μεταφερθεί με διαφορετικό τρόπο στις εθνικές νομοθεσίες, ανάλογα με το εθνικό πλαίσιο, και δεδομένου ότι οι εθνικοί κανόνες λαμβάνουν υπόψη πτυχές που υπερβαίνουν τον σκοπό του παρόντος κανονισμού, είναι σκόπιμο να διατηρηθεί μεν η παρέκκλιση από την υποχρέωση αναισθητοποίησης πριν από τη σφαγή, αλλά να παρασχεθεί κάποιο περιθώριο επικουρικότητας σε κάθε κράτος μέλος. Κατά συνέπεια, ο παρών κανονισμός σέβεται το δικαίωμα της ελευθερίας θρησκείας, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκεύματος ή των πεποιθήσεων του ατόμου με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές, όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 10 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

[…]

(20) Πολλές μέθοδοι θανάτωσης είναι επώδυνες για τα ζώα. Επομένως, η αναισθητοποίηση είναι απαραίτητη προκειμένου να προκαλείται απώλεια αισθητηριακής αντίληψης και ευαισθησίας πριν από τη θανάτωση ή κατά τη διάρκειά της. Η μέτρηση της απώλειας της αισθητηριακής αντίληψης και της ευαισθησίας ενός ζώου είναι πολύπλοκη διαδικασία και πρέπει να εκτελείται μέσω επιστημονικά εγκεκριμένης μεθοδολογίας. Ωστόσο, πρέπει να εφαρμόζεται παρακολούθηση μέσω δεικτών, ώστε να αξιολογείται η αποτελεσματικότητα της διαδικασίας στην πράξη.

(21) Η παρακολούθηση της αποτελεσματικότητας της αναισθητοποίησης βασίζεται κυρίως στην αξιολόγηση της αισθητηριακής αντίληψης και της ευαισθησίας των ζώων. Η αισθητηριακή αντίληψη ενός ζώου είναι κατά βάση η ικανότητά του να βιώνει συναισθήματα και να ελέγχει τις εκούσιες κινήσεις του. Με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως η ηλεκτρο-ακινητοποίηση ή άλλη προκαλούμενη παράλυση, ένα ζώο μπορεί να θεωρείται ότι έχει απολέσει την αισθητηριακή αντίληψή του όταν χάνει τη φυσική όρθια στάση του, δεν είναι ξυπνητό και δεν παρουσιάζει ενδείξεις θετικών ή αρνητικών συναισθημάτων, όπως ο φόβος ή η διέγερση. Η ευαισθησία ενός ζώου είναι κατά βάση η ικανότητά του να αισθάνεται πόνο. Κατά κανόνα, ένα ζώο θεωρείται ότι έχει απολέσει την ευαισθησία του όταν δεν παρουσιάζει αντανακλαστικά ή αντιδράσεις σε ερεθίσματα όπως ο ήχος, οι οσμές, το φως ή η φυσική επαφή.

[…]

(33) Τα ζώα ενδέχεται να υποφέρουν όταν οι διαδικασίες αναισθητοποίησης αστοχούν. Επομένως, ο παρών κανονισμός θα πρέπει να προβλέπει την ύπαρξη κατάλληλου εφεδρικού εξοπλισμού αναισθητοποίησης προκειμένου να περιορίζονται στο ελάχιστο ο πόνος, η αγωνία ή η ταλαιπωρία των ζώων.

[…]

(37) Η Κοινότητα επιδιώκει να προάγει υψηλά πρότυπα καλής μεταχείρισης σε πληθυσμούς ζώων παγκοσμίως, ιδίως σε σχέση με το εμπόριο. Υποστηρίζει τα ειδικά πρότυπα και τις συστάσεις για την καλή μεταχείριση των ζώων του ΟΙΕ, μεταξύ άλλων για τη σφαγή των ζώων. […]

(43) Η σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση προϋποθέτει ότι ο λαιμός του ζώου κόβεται με ακρίβεια με αιχμηρό μαχαίρι ώστε να περιορίζεται στο ελάχιστο η ταλαιπωρία του. Επιπλέον, η απουσία μηχανικής ακινητοποίησης μετά την τομή ενδέχεται να επιβραδύνει τη διαδικασία αφαίμαξης παρατείνοντας χωρίς λόγο την ταλαιπωρία των ζώων. Τα βοοειδή και τα αιγοπρόβατα είναι τα συνηθέστερα είδη ζώων που σφάζονται με τη διαδικασία αυτήν. Επομένως, τα μηρυκαστικά που σφάζονται χωρίς αναισθητοποίηση θα πρέπει να ακινητοποιούνται ατομικά και με μηχανικά μέσα.

[…]»

13. Το άρθρο 1 του κανονισμού 1099/2009 ορίζει ότι ο κανονισμός καθορίζει τους κανόνες για τη θανάτωση των ζώων που εκτρέφονται ή διατηρούνται ιδίως για παραγωγή τροφίμων.

14. Όπως προκύπτει από το άρθρο 2 του κανονισμού 1099/2009, που φέρει τον τίτλο «Ορισμοί», νοείται ως:

«[…]

στ) "αναισθητοποίηση": κάθε μέθοδος που εφαρμόζεται σκόπιμα και επιφέρει απώλεια της αισθητηριακής αντίληψης και ευαισθησίας, χωρίς πόνο, συμπεριλαμβανομένης οποιασδήποτε μεθόδου καταλήγει σε ακαριαίο θάνατο·

ζ) "λατρευτικός τύπος": σειρά πράξεων που σχετίζονται με τη σφαγή ζώων και προβλέπονται από μια θρησκεία·

[…]

ι) "σφαγή": η θανάτωση ζώων που προορίζονται για κατανάλωση από τον άνθρωπο·

[…]».

15. Το άρθρο 3, παράγραφος 1, του κανονισμού 1099/2009, που φέρει τον τίτλο «Γενικές απαιτήσεις σχετικά με τη θανάτωση και τις σχετικές εργασίες», ορίζει τα εξής:

«Τα ζώα προφυλάσσονται από κάθε είδους πόνο, αγωνία ή ταλαιπωρία που μπορεί να αποφευχθεί, κατά τη θανάτωση και τις σχετικές εργασίες.»

16. Το άρθρο 4 του κανονισμού 1099/2009, που αφορά τις «[μ]εθόδους αναισθητοποίησης», προβλέπει τα εξής:

«1. Τα ζώα θανατώνονται μόνο μετά από αναισθητοποίηση σύμφωνα με τις μεθόδους και τις ειδικές απαιτήσεις για την εφαρμογή των μεθόδων αυτών, όπως προβλέπονται στο παράρτημα Ι. Η απώλεια αισθητηριακής αντίληψης και ευαισθησίας διατηρείται μέχρι το θάνατο του ζώου.

Οι μέθοδοι του παραρτήματος Ι οι οποίες δεν καταλήγουν σε ακαριαίο θάνατο […] ακολουθούνται, το ταχύτερο δυνατόν, από διαδικασία που εξασφαλίζει το θάνατο, όπως αφαίμαξη, καταστροφή του κεντρικού νευρικού συστήματος, ηλεκτροπληξία ή παρατεταμένη έκθεση σε ανοξία.

[…]

4. Για τα ζώα που υποβάλλονται σε ιδιαίτερες μεθόδους σφαγής που προβλέπονται από λατρευτικούς τύπους, δεν εφαρμόζονται οι απαιτήσεις της παραγράφου 1, υπό την προϋπόθεση ότι η σφαγή διενεργείται σε σφαγείο.»

Το ιστορικό της διαφοράς, το προδικαστικό ερώτημα και η ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία

17. Στις 24 Σεπτεμβρίου 2012, το OABA απηύθυνε στον Υπουργό Γεωργίας, Τροφίμων και Δασών (στο εξής: Υπουργό Γεωργίας) αίτηση, ζητώντας, μεταξύ άλλων, να τεθεί τέλος στη διαφήμιση και την εμπορία των μπιφτεκιών από κιμά με το σήμα «Tendre France», τα οποία πιστοποιούνται ως «χαλάλ» και φέρουν την ένδειξη «βιολογική γεωργία». Την ίδια ημέρα, ζήτησε από το INAO να αποκλείσει τη χρήση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» για το βόειο κρέας που προέρχεται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση.

18. Επειδή οι αιτήσεις αυτές απορρίφθηκαν σιωπηρά, το OABA άσκησε, με δικόγραφο της 23ης Ιανουαρίου 2013, αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Conseil d'État (Συμβουλίου της Επικρατείας, Γαλλία).

19. Με την απόφαση 365447, της 20ής Οκτωβρίου 2014 (FR:CESSR:2014:365447.20141020), το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας) έκρινε ότι η νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθόρισε κατά τρόπο εξαντλητικό, χωρίς να παραπέμπει στην έκδοση κειμένων εφαρμογής από τα κράτη μέλη και χωρίς τέτοια κείμενα να καθίστανται αναγκαία για την πλήρη αποτελεσματικότητά της, τους κανόνες σχετικά με τη βιολογική εκτροφή βοοειδών. Επομένως, η κανονιστική εξουσία δεν ήταν αρμόδια να θεσπίσει εθνικές διατάξεις που να επαναλαμβάνουν, να διευκρινίζουν ή να συμπληρώνουν την ως άνω νομοθεσία. Το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας) απέρριψε, κατά συνέπεια, τα αιτήματα του OABA, στο μέτρο που είχαν ως αντικείμενο την ακύρωση της αρνήσεως της εθνικής κανονιστικής εξουσίας να απαγορεύσει τη χρήση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» για τα προϊόντα βοείου κρέατος που προέρχεται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς αναισθητοποίηση, εφόσον η χορήγηση της εν λόγω ενδείξεως και η χρήση της διέπονται εξ ολοκλήρου από το δίκαιο της Ένωσης. Το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας) παρέπεμψε, τέλος, την υπόθεση στο tribunal administratif de Montreuil (διοικητικό πρωτοδικείο Montreuil), προκειμένου αυτό να αποφανθεί επί των περαιτέρω αιτημάτων του δικογράφου με τα οποία ζητείται η ακύρωση της αρνήσεως της Ecocert να λάβει, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 30 του κανονισμού 834/2007, μέτρα για να παύσει η διαφήμιση και η εμπορία των προϊόντων με το σήμα «Tendre France», τα οποία πιστοποιούνται ως «χαλάλ» και φέρουν την ένδειξη «βιολογική γεωργία».

20. Με απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2016, το tribunal administratif de Montreuil (διοικητικό πρωτοδικείο Montreuil) απέρριψε τα αιτήματα αυτά.

21. Το OABA άσκησε έφεση κατά της αποφάσεως αυτής ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου. Υποστηρίζει ότι η Ecocert ήταν υποχρεωμένη, δυνάμει του άρθρου 30 του κανονισμού 834/2007, να παύσει τη διαφήμιση και την εμπορία των επίμαχων προϊόντων, εφόσον αυτά δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις που θέτει το δίκαιο της Ένωσης για να φέρουν την ένδειξη αυτή.

22. Τόσο ο Υπουργός Γεωργίας, όσο και η εταιρία Bionoor, που εμπορεύεται προϊόντα της βιολογικής γεωργίας (στο εξής: Bionoor), η Ecocert και το INAO ζητούν την απόρριψη της αιτήσεως ακυρώσεως του OABA.

23. Για το αιτούν δικαστήριο, το νομικό πλαίσιο της υποθέσεως φαίνεται ότι συγκροτείται, όσον αφορά το δίκαιο της Ένωσης, πρώτον, από το άρθρο 13 ΣΛΕΕ, δεύτερον, από τις αιτιολογικές σκέψεις 1 και 17, καθώς και από το άρθρο 3, το άρθρο 14, παράγραφος 1, στοιχείο β', και το άρθρο 22 του κανονισμού 834/2007 και, τρίτον, από το άρθρο 4, παράγραφοι 1 και 4, καθώς και από το άρθρο 5, παράγραφος 2, του κανονισμού 1099/2009.

24. Το cour administrative d'appel de Versailles (διοικητικό εφετείο Βερσαλλιών) παρατηρεί, πάντως, ότι καμία διάταξη του κανονισμού 1099/2009 και καμία διάταξη του κανονισμού 889/2008 δεν διευκρινίζουν ρητώς τον ή τους τρόπους σφαγής των ζώων που μπορούν να ανταποκρίνονται στους σκοπούς καλής διαβιώσεως και περιορισμού των ταλαιπωριών των ζώων, όπως ορίζονται για τη βιολογική παραγωγή.

25. Ελλείψει οιασδήποτε διατάξεως η οποία περιλαμβάνει παραπομπή μεταξύ, αφενός, του κανονισμού 1099/2009 και, αφετέρου, των κανονισμών 834/2007 και 889/2008, η απλή αντιπαραβολή αυτών των κειμένων δεν καθιστά δυνατόν να εξακριβωθεί αν η σφαγή χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, που γίνεται δεκτή, κατά παρέκκλιση, στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, εφόσον τηρείται το σύνολο των τεχνικών προδιαγραφών στις οποίες υπόκειται, καθιστά ή όχι δυνατή την επίτευξη των ειδικών σκοπών της καλής μεταχειρίσεως των ζώων και της μειώσεως της ταλαιπωρίας των ζώων οι οποίοι έχουν τεθεί για τη βιολογική παραγωγή από τον κανονισμό 834/2007 και τον κανονισμό 889/2008. Ανακύπτει, επομένως, το ζήτημα αν η ερμηνεία που δόθηκε στους εν λόγω κανονισμούς συμβιβάζεται με τις διατάξεις του άρθρου 13 ΣΛΕΕ.

26. Το αιτούν δικαστήριο κρίνει, ως εκ τούτου, ότι η απάντηση στον λόγο που αφορά το ότι η ευρωπαϊκή ένδειξη «βιολογική γεωργία» δεν μπορεί να χορηγηθεί σε κρέατα που προέρχονται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, που είναι καθοριστική για την έκβαση της διαφοράς, παρουσιάζει σοβαρές δυσχέρειες ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης.

27. Υπό τις συνθήκες αυτές, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα:

«Έχουν οι εφαρμοστέοι κανόνες του δικαίου της Ένωσης, που απορρέουν ιδίως:

– από το άρθρο 13 [ΣΛΕΕ],

– από τον κανονισμό 834/2007, του οποίου οι λεπτομέρειες εφαρμογής έχουν καθορισθεί από τον κανονισμό 889/2008,

– και από τον κανονισμό 1099/2009,

την έννοια ότι επιτρέπουν ή απαγορεύουν τη χορήγηση της ευρωπαϊκής ενδείξεως "βιολογική γεωργία" σε προϊόντα από ζώα που εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σφαγή η οποία πραγματοποιήθηκε υπό τους όρους που καθορίζονται από τον κανονισμό 1099/2009;»

28. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν το OABA, η Bionoor, η Ecocert, καθώς και η Γαλλική και η Ελληνική Δημοκρατία, το Βασίλειο της Νορβηγίας και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

29. Η επ' ακροατηρίου συζήτηση, στην οποία παρέστησαν το OABA, η Bionoor καθώς και η Γαλλική και η Ελληνική Δημοκρατία και η Επιτροπή, πραγματοποιήθηκε στις 19 Ιουνίου 2018.

Ανάλυση

Θέση του προβλήματος

30. Με την παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, το Δικαστήριο καλείται να απαντήσει σε ένα, σε τελική ανάλυση, απλό ερώτημα: μπορεί το κρέας που προέρχεται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση να πιστοποιηθεί ως κρέας «βιολογικής γεωργίας»;

31. Η δυσκολία οφείλεται στο ότι, ενώ το σχετικό με τη βιολογική γεωργία κανονιστικό πλαίσιο που εφαρμόζεται στα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως –το οποίο αποτελείται, κατ' ουσίαν, από τους κανονισμούς 834/2007 και 889/2008– αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει την τήρηση «υψηλών προτύπων για την καλή μεταχείριση των ζώων» [6], καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ζώου [7], πράγμα που σημαίνει ότι «η ταλαιπωρία των ζώων περιορίζεται στο ελάχιστο, συμπεριλαμβανομένης της στιγμής της σφαγής» [8], δεν προσδιορίζει επακριβώς τις λεπτομέρειες που επιτρέπουν την ελαχιστοποίηση της ταλαιπωρίας των ζώων κατά τη θανάτωσή τους.

32. Η υπόθεση αφορά μόνο την ερμηνεία των τεχνικών κανόνων που πρέπει να τηρούνται στο στάδιο της σφαγής των ζώων για τη χορήγηση της πιστοποιήσεως «βιολογική γεωργία».

33. Για τους λόγους που θα εκθέσω στη συνέχεια, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι το Δικαστήριο δεν καλείται, επομένως, κατά κυριολεξία να αποφανθεί επί ζητήματος παρεμβάσεως στην ελευθερία εκδηλώσεως του θρησκεύματος –όπως το επίμαχο ζήτημα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 27ης Ιουνίου 2000, Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας (CE:ECHR:2000:0627JUD002741795). Ομοίως δεν καλείται να αποφανθεί ευθέως επί της συμβατότητας μεταξύ του προτύπου «βιολογική γεωργία» και της πιστοποιήσεως «χαλάλ» -δεδομένου ότι η πιστοποίηση αυτή δεν ανταποκρίνεται, μέχρι σήμερα, σε σαφή συγγραφή υποχρεώσεων, ιδίως, ως προς την διενέργεια ή όχι αναισθητοποιήσεως πριν από τη θανάτωση των ζώων.

Η υπόθεση δεν αφορά άμεσα ζήτημα προσβολής της ελεύθερης ασκήσεως της λατρείας

34. Στην υπόθεση της κύριας δίκης και μολονότι το αιτούν δικαστήριο δεν είχε την πρόθεση να τοποθετηθεί στο πεδίο αυτό, τέθηκε το ζήτημα του σεβασμού της ελευθερίας της ασκήσεως της λατρείας, υπό το πρίσμα, ιδίως, του άρθρου 10 του Χάρτη.

35. Η Bionoor, ειδικότερα, υποστήριξε με τις γραπτές παρατηρήσεις της ότι, σε περίπτωση που συναγόταν το συμπέρασμα ότι οι πιστοποιήσεις «βιολογική γεωργία» και «χαλάλ» είναι ασύμβατες μεταξύ τους, τούτο θα έθιγε το συλλογικό δικαίωμα των Μουσουλμάνων στην ελεύθερη άσκηση της λατρείας τους, το οποίο κατοχυρώνεται με το άρθρο 9, σε συνδυασμό με το άρθρο 14, της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η οποία υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 (στο εξής: ΕΣΔΑ), αφενός, και το άρθρο 10 του Χάρτη, αφετέρου. Αναφέρεται συναφώς, μεταξύ άλλων, στην προπαρατεθείσα απόφαση Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας. Κατά τη Bionoor, ο Ευρωπαίος νομοθέτης, καθόσον δεν απαγορεύει να τεθεί η ένδειξη «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα πιστοποιημένα ως κόσερ ή χαλάλ, είχε την πρόθεση να εγγυηθεί μια θετική δέσμευση με σκοπό τη διασφάλιση του πραγματικού σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας.

6 Βλ., μεταξύ άλλων, αιτιολογικές σκέψεις 1 και 17 καθώς και άρθρο 3, στοιχείο α', περίπτωση iv, και άρθρο 5, στοιχείο η', του κανονισμού 834/2007.

7 Βλ., μεταξύ άλλων, άρθρο 1, παράγραφος 1, στοιχείο α', του κανονισμού 834/2007.

8 Βλ., μεταξύ άλλων, άρθρο 14, παράγραφος 1, στοιχείο β', περίπτωση viii, και άρθρο 15, παράγραφος 1, στοιχείο β', περίπτωση vi, του κανονισμού 834/2007.

36. Δεν έχω πειστεί από την επιχειρηματολογία αυτή, η οποία στηρίζεται, όσον αφορά την υπόθεση της κύριας δίκης, στην ιδέα ότι οι Μουσουλμάνοι θα υφίσταντο περιορισμό της θρησκευτικής τους ελευθερίας στην περίπτωση που συναγόταν το συμπέρασμα ότι δεν είναι δυνατόν να σωρευθούν οι πιστοποιήσεις «χαλάλ» και «βιολογική γεωργία».

37. Συναφώς, είμαι της γνώμης ότι η προβληματική που μας υποβάλλεται διακρίνεται σαφώς από εκείνη που αποτέλεσε αντικείμενο της προπαρατεθείσας αποφάσεως Cha'are Shalom Ve Tsedek κατά Γαλλίας.

38. Υπενθυμίζω ότι, με την απόφαση εκείνη, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι «με την καθιέρωση εξαιρέσεως από την αρχή της προηγούμενης αναισθητοποιήσεως των ζώων που προορίζονται για σφαγή, το εσωτερικό δίκαιο [είχε] συγκεκριμενοποιήσει θετική δέσμευση του κράτους προκειμένου να διασφαλίσει τον πραγματικό σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας» (§ 76). Επιπλέον, διευκρίνισε ότι «θα υπήρχε περιορισμός της ελευθερίας εκδηλώσεως της θρησκείας μόνον εάν η απαγόρευση νόμιμης τελέσεως της σφαγής αυτής καθιστούσε αδύνατη για τους υπερορθόδοξους πιστούς τη βρώση κρέατος που προέρχεται από ζώα που εσφάγησαν κατά τις θρησκευτικές επιταγές που θεωρούν ότι ισχύουν στον τομέα αυτόν» (§ 80).

39. Πάντως, εν προκειμένω, σε αντιδιαστολή προς τη λατρευτικού τύπου σφαγή που πραγματοποιείται κατά τη μουσουλμανική γιορτή της θυσίας κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009, την οποία αφορούσε η απόφαση της 29ης Μαΐου 2018, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ.[9], δεν αμφισβητείται η δυνατότητα των Μουσουλμάνων να συμμορφωθούν προς μια θρησκευτική επιταγή. Η δυνατότητα καταναλώσεως προϊόντων που συγκεντρώνουν τις πιστοποιήσεις «βιολογική γεωργία» και «χαλάλ» δεν αναφέρεται, αυτή καθεαυτή, στην πρακτική «θρησκευτικής τελετής», και δεν εμπίπτει συνεπώς στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνουν το άρθρο 10 του Χάρτη και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, ως έκφραση θρησκευτικής πεποιθήσεως.

40. Πράγματι, τα πρόσωπα που επιθυμούν, προκειμένου να συμμορφωθούν προς ορισμένες θρησκευτικές επιταγές, να προμηθεύονται προϊόντα που προέρχονται από ζώα τα οποία σφάζονται χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση διαθέτουν πάντοτε εναλλακτική λύση που σέβεται τη θρησκευτική τους πίστη[10]. Σε περίπτωση που συναγόταν ότι η λατρευτικού τύπου σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση απαγορεύεται στο πλαίσιο της βιολογικής γεωργίας, οι πολίτες εβραϊκού ή μουσουλμανικού θρησκεύματος θα μπορούσαν και πάλι να προμηθευτούν κρέας κόσερ ή χαλάλ και, ως εκ τούτου, δεν θα θιγόταν η ίδια η ουσία του θρησκευτικού δικαιώματος. Δεν θα μπορούσαν απλώς να καταναλώσουν κρέατα κόσερ ή χαλάλ με πιστοποίηση «βιολογική γεωργία». Η μη διάθεση κρέατος με ένδειξη «βιολογικής γεωργίας» που προέρχεται από σφαγές χωρίς αναισθητοποίηση δεν θίγει, αφεαυτού, τις θρησκευτικές επιταγές, οι οποίες δεν επιβάλλουν την κατανάλωση αποκλειστικώς προϊόντων που προέρχονται από τη βιολογική γεωργία. Ομοίως, δεν υφίσταται κανένα «δικαίωμα» προσβάσεως σε προϊόντα με την ένδειξη «βιολογική γεωργία». Παρατηρώ, εξ άλλου, ότι οι καθού στην υπόθεση της κύριας δίκης ουδόλως υποστήριξαν, στο πλαίσιο της δίκης αυτής, ότι η απαγόρευση που τους επιβάλλεται να παράγουν και να διαθέτουν στο εμπόριο προϊόντα πιστοποιημένα ταυτόχρονα ως «χαλάλ» και ως «βιολογικής γεωργίας» είναι αφεαυτής μη συμβατή προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των καταναλωτών προϊόντων με την ένδειξη «χαλάλ».

9 Απόφαση της 29ης Μαΐου 2018, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ. (C-426/16, EU:C:2018:335, σκέψη 45).

10 Βλ. γενικότερα, όσον αφορά τις διατροφικές επιταγές που εδράζονται στη θρησκεία, απόφαση ΕΔΔΑ, της 7ης Δεκεμβρίου 2010, Jakóbski κατά Πολωνίας (CE:ECHR:2010:1207JUD001842906), και της 17ης Δεκεμβρίου 2013, Vartic κατά Ρουμανίας (CE:ECHR:2013:1217JUD001415008).

41. Φρονώ ότι το συμπέρασμα αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο διότι, από προσεκτική εξέταση, προκύπτει ότι το ζήτημα που τίθεται δεν είναι τόσο αν οι πιστοποιήσεις «βιολογική γεωργία» και «χαλάλ» είναι συμβατές, αλλά μάλλον αν η πιστοποίηση «βιολογική γεωργία» μπορεί να χορηγηθεί σε προϊόντα που προέρχονται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση, πράγμα που νομίζω ότι είναι, σε τελική ανάλυση, εντελώς διαφορετικό.

Η υπόθεση δεν απαιτεί από το Δικαστήριο να αποφανθεί ούτε επί του ζητήματος της προηγούμενης αναισθητοποιήσεως από την άποψη της καλής διαβιώσεως των ζώων[11]*, ούτε επί του περιεχομένου της ενδείξεως «χαλάλ»*

42. Εκτός του ότι η παρούσα υπόθεση δεν φαίνεται να αφορά άμεσα προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, δεν συνδέεται ούτε με το ζήτημα της προηγούμενης αναισθητοποιήσεως από την άποψη της καλής διαβιώσεως των ζώων ούτε με το ζήτημα της συμβατότητας *εν γένει* των πιστοποιήσεων «βιολογική γεωργία» και «χαλάλ».

43. Πρώτον, θεωρώ πλέον δεδομένο ότι, μολονότι κάθε θανάτωση είναι προβληματική από την άποψη της καλής μεταχειρίσεως των ζώων, η χρήση μεθόδων αναισθησίας κατά τη σφαγή των ζώων μπορεί, θεωρητικά τουλάχιστον και όπως πιστοποιούν πολλές επιστημονικές μελέτες[12], να συμβάλει στην ελαχιστοποίηση της ταλαιπωρίας αυτής όταν η χρήση τους γίνεται υπό καλές συνθήκες.

44. Δεύτερον, μολονότι η υπόθεση της κύριας δίκης αφορούσε τη δυνατότητα να χορηγηθεί σε προϊόντα με την ένδειξη «χαλάλ» πιστοποίηση «βιολογικής γεωργίας», αυτό που αμφισβητείται, σε τελική ανάλυση, στην παρούσα υπόθεση είναι η δυνατότητα να χορηγηθεί σε προϊόντα που προέρχονται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς αναισθητοποίηση, πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, είναι όντως προβληματικό από τη σκοπιά της καλής διαβιώσεως των ζώων, πιστοποίηση «βιολογικής γεωργίας»[13].

45. Πράγματι, από τα στοιχεία του φακέλου προκύπτει ότι, μέχρι σήμερα, η πιστοποίηση «χαλάλ» υποδηλώνει ελάχιστα πράγματα ως προς τη μέθοδο σφαγής που πράγματι εφαρμόσθηκε.

46. Όπως ανέφερε η Επιτροπή στις γραπτές παρατηρήσεις της και επιβεβαίωσε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, υφίστανται, στην Ευρώπη[14] και σε άλλα μέρη του κόσμου, εντός των μουσουλμανικών κοινοτήτων, αποκλίνουσες θέσεις ως προς την αποδοχή της αναστρέψιμης αναισθητοποιήσεως ή της αναισθητοποιήσεως αμέσως μετά την αφαίμαξη των ζώων. Δεν υπάρχει, προς το παρόν, όσον αφορά το ειδικό ζήτημα της συμβατότητας της σφαγής λατρευτικού τύπου με τη χρήση ορισμένων μεθόδων αναισθησίας, ομοιομορφία στις πρακτικές που ακολουθούν οι οργανισμοί πιστοποιήσεως «χαλάλ» στα κράτη μέλη.

11 Βλ., μεταξύ άλλων, παρατηρήσεις της Bionoor, σ. 8 έως 12.

12 Μεταξύ των πολυάριθμων μελετών που παραθέτουν οι ενδιαφερόμενοι, αναφέρονται, ιδίως, η γνώμη του 2004 της επιστημονικής ομάδας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την υγεία και την καλή διαβίωση των ζώων [Scientific Panel on Animal Health and Welfare (AHAW)], με τον τίτλο «Welfare aspects of the main systems of stunning and killing the main commercial species of animals», *The EFSA Journal* (2004), 45, σ. 1-29, η θέση της Fédération des vétérinaires d'Europe του 2002, «Slaughter of Animals Without Prior Stunning», διαθέσιμη στην ακόλουθη ιστοσελίδα: www.fve.org/news/.../fve_02_104_slaughter_prior_stunning.pdf, καθώς και μελέτη του 2010 με τον τίτλο «Report on Good and Adverse practices – Animal Welfare Concerns in Relation to Slaughter Practices from the Viewpoint of Veterinary Sciences», η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Dialrel («Encouraging Dialogue on issues of Religious Slaughter») και είναι διαθέσιμη στην ακόλουθη ιστοσελίδα: http://www.dialrel.eu/dialrel-results/veterinary-concerns.html.

13 Η Επιτροπή ανέφερε ότι η Ecocert είναι, εξ όσων γνωρίζει, ο μόνος οργανισμός που δέχεται ρητώς τη σφαγή χωρίς καμία μορφή αναισθητοποιήσεως στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων.

14 Η γενίκευση της χρήσεως αναισθητοποιήσεως φαίνεται ότι ισχύει στη Δανία και τη Σουηδία. Στο Βέλγιο, τα Κοινοβούλια της Βαλλονίας και της Φλάνδρας αποφάσισαν, κατά το 2007, ότι η χρήση ορισμένων μορφών αναισθητοποιήσεως είναι υποχρεωτική για τις σφαγές στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων.

47. Συναφώς, μπορεί να γίνει ευχερώς αντιληπτό ότι, όσον αφορά την εφαρμογή των θρησκευτικών απαιτήσεων, των οποίων η έννοια και το περιεχόμενο υπόκεινται, εξ ορισμού, σε διαφορετικές ερμηνείες[15] και τυποποιούνται δυσχερώς, δεν υπάρχει ευρωπαϊκή ρύθμιση που να ορίζει και να διέπει τις προδιαγραφές που απαιτούνται για τη σφαγή λατρευτικού τύπου, είτε κόσερ είτε χαλάλ. Ειδικότερα, μολονότι φαίνεται ότι υφίσταται συναίνεση στο ότι, κατά τις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας, το ζώο που πρόκειται να σφαγιαστεί «πρέπει να είναι ζωντανό ή να τεκμαίρεται ότι είναι ζωντανό» κατά τον χρόνο της σφαγής για να θεωρηθεί χαλάλ[16], αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι απαγορεύεται κάθε μορφή αναισθητοποιήσεως πριν από τη σφαγή.

48. Όπως επισημάνθηκε στο πλαίσιο της παρούσας διαδικασίας, ορισμένοι εκπρόσωποι της μουσουλμανικής κοινότητας[17] έχουν την άποψη ότι η ηλεκτρονάρκωση ή οποιαδήποτε άλλη παρεμφερής διαδικασία αναισθητοποιήσεως που προηγείται της σφαγής και δεν επιδρά στις ζωτικές λειτουργίες του ζώου και, ειδικότερα, στην αποστράγγιση του αίματός του (πράγμα που σημαίνει ότι το ζώο θα μπορούσε να ανακτήσει τις αισθήσεις του εάν δεν είχε λάβει χώρα η αφαίμαξη) συνάδουν προς τις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας.

49. Τα εθνικά κείμενα δεν προσδιορίζουν περαιτέρω την έννοια της σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων. Οι ενδείξεις πιστοποιήσεως σχετικά με τον χαρακτήρα κόσερ ή χαλάλ των προϊόντων, εν γένει, αποτελούν αντικείμενο ρυθμίσεως και διαχειρίσεως εκ μέρους οργανισμών πιστοποιήσεως που συνδέονται με ορισμένες θρησκευτικές αρχές και όχι εκ μέρους κανονιστικών αρχών[18].

50. Ως εκ τούτου, η πρακτική που ακολουθούν οι οργανισμοί πιστοποιήσεως ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό. Ειδικότερα, οι οργανισμοί πιστοποιήσεως υπενθυμίζουν στις προδιαγραφές τους ότι η σφαγή πρέπει να γίνεται με προηγούμενη αναισθητοποίηση, ενώ άλλοι περιορίζονται να επιβάλλουν υψηλό επίπεδο καλής μεταχειρίσεως των ζωών, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις όσον αφορά την αναισθητοποίηση. Στα ανωτέρω προστίθεται το γεγονός ότι, στο πλαίσιο του ίδιου οργανισμού πιστοποιήσεως, η χρήση προηγούμενης αναισθητοποιήσεως ποικίλλει από το ένα ζωικό είδος στο άλλο.

51. Κατά συνέπεια, υπάρχουν σήμερα στην αγορά προϊόντα με την ένδειξη «χαλάλ» που προέρχονται από σφαγή ζώων με προηγούμενη αναισθητοποίηση. Ομοίως, αποδείχθηκε ότι το κρέας που προέρχεται από ζώα τα οποία εσφάγησαν χωρίς αναισθητοποίηση διανέμεται στο σύνηθες εμπορικό δίκτυο, χωρίς να ενημερώνονται σχετικά οι καταναλωτές[19]. Σε τελική ανάλυση, η επίθεση ενδείξεως «χαλάλ» σε προϊόντα παρέχει ελάχιστα στοιχεία ως προς την εφαρμογή της αναισθησίας κατά τη σφαγή των ζώων και, ενδεχομένως, για την επιλεγείσα μέθοδο αναισθητοποιήσεως.

15 Ο όρος «χαλάλ» δηλώνει γενικώς ότι είναι «θεμιτό» ή «επιτρεπτό» κατά τις θρησκευτικές επιταγές.

16 Βλ., ιδίως, γενικές οδηγίες της Επιτροπής στον Codex Alimentarius για τη χρήση του όρου «χαλάλ» (CAC/GL 24-1997), διαθέσιμες στην ακόλουθη ιστοσελίδα: http://www.fao.org/docrep/005/y2770f/y2770f08.htm#fn26. Οι οδηγίες αυτές απευθύνθηκαν σε όλα τα κράτη μέλη και συνδεδεμένα μέλη της Food and Agriculture Organization of the United Nations [Διεθνούς Οργανώσεως Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών (FAO)] και του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ), ως κείμενο συμβουλευτικού χαρακτήρα και απόκειται σε κάθε κυβέρνηση να αποφασίσει για τη χρήση που προτίθεται να κάνει σχετικά.

17 Κατά το OABA, στη Γαλλία, αυτή είναι η θέση των τεμενών του Παρισιού, της Λυών και του Évry. Κατόπιν ελέγχου, φαίνεται ότι οι οργανισμοί πιστοποιήσεως «χαλάλ» που συνδέονται με τα τεμένη αυτά [όπως η Société française de contrôle de viande halal (γαλλική εταιρία ελέγχου κρέατος χαλάλ, SFCVH), η Association rituelle de la Grande Mosquée de Lyon (θρησκευτική ένωση του μεγάλου τεμένους της Λυών, ARGML) ή η Association culturelle des musulmans d'Île-de-France (πολιτιστική μουσουλμανική ένωση του Île-de-France, ACMIF)] αναγνωρίζουν πράγματι ορισμένες μορφές αναισθησίας πριν από τη σφαγή των ζώων (όπως η καλούμενη «αναστρέψιμη» ηλεκτρονάρκωση).

18 Στη Γαλλία, οι προσπάθειες ορισμού προτύπου «χαλάλ» από την Association française de normalisation (γαλλική ένωση τυποποιήσεως, AFNOR), το οποίο είχε αποτελέσει αντικείμενο επεξεργασίας πειραματικά για τα τροποποιημένα προϊόντα διατροφής κατά το 2017, δεν ευδοκίμησαν.

19 Βλ., για παράδειγμα, έκθεση που καταρτίσθηκε για λογαριασμό της επιτροπής έρευνας της γαλλικής Assemblée nationale (Εθνοσυνελεύσεως), για τις συνθήκες σφαγής των ζώων που προορίζονται για σφαγή στα γαλλικά σφαγεία, της 20ής Σεπτεμβρίου 2016, σ. 117-118 (http://www2.assemblee-nationale.fr/14/autres-commissions/commissions-d-enquete/conditions-d-abattage-des-animaux-de-boucherie-dans-les-abattoirs-francais/).

Απάντηση στο προδικαστικό ερώτημα

52. Όπως ορθώς επισήμανε το αιτούν δικαστήριο, δεν υπάρχει διάταξη που να περιέχει παραπομπή μεταξύ των κανονιστικών διατάξεων οι οποίες ρυθμίζουν, αντιστοίχως, αφενός, τον τρόπο βιολογικής παραγωγής και, αφετέρου, τη σφαγή των ζώων.

53. Ελλείψει τέτοιας παραπομπής, δύο ερμηνείες είναι δυνατές.

54. Η *πρώτη*, την οποία υποστηρίζουν η Ecocert, η Bionoor καθώς και η Γαλλική Κυβέρνηση, έγκειται στο ότι οι οικείες διατάξεις δεν απαγορεύουν τη χορήγηση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα που εσφάγησαν χωρίς αναισθητοποίηση.

55. Παρότι ο κανονισμός 834/2007 θέτει την απαίτηση «υψηλότερου επιπέδου προτύπων στη μεταχείριση των ζώων» για τη βιολογική παραγωγή, ούτε ο κανονισμός αυτός ούτε ο κανονισμός εφαρμογής 889/2008 αποκλείουν ρητώς τη μη τήρηση του κανόνα της προηγούμενης αναισθητοποιήσεως στο συγκεκριμένο πλαίσιο της σφαγής λατρευτικού χαρακτήρα.

56. Οι σφαγές λατρευτικού χαρακτήρα, οι οποίες επιτρέπονται, προς τον σκοπό τηρήσεως ορισμένων θρησκευτικών τύπων, κατά παρέκκλιση από τον κανονισμό 1099/2009, εφόσον ικανοποιείται το σύνολο των προβλεπόμενων τεχνικών προδιαγραφών, παρέχουν τη δυνατότητα επιτεύξεως των σκοπών της καλής διαβιώσεως των ζώων και του περιορισμού της ταλαιπωρίας τους, οι οποίοι συγκαταλέγονται μεταξύ των σκοπών που επιδιώκονται με τη βιολογική παραγωγή.

57. Η *δεύτερη* ερμηνεία, η οποία είναι αυτή που συνιστούν το OABA, η Επιτροπή καθώς και η Ελληνική και η Νορβηγική Κυβέρνηση, προκύπτει από τελολογική και συστημική ερμηνεία της εφαρμοστέας ρυθμίσεως. Στηρίζεται, κατ' ουσίαν, στην ιδέα ότι οι σκοποί της προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων και της μειώσεως της ταλαιπωρίας τους και κατά τη σφαγή επιβάλλουν, αντιθέτως, να μη χορηγείται η ένδειξη αυτή σε προϊόντα που προέρχονται από σφαγές στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων.

58. Οι υποστηρικτές της δεύτερης αυτής προσεγγίσεως διατείνονται, ιδίως, ότι η προστασία της καλής διαβιώσεως των ζώων συνιστά σκοπό γενικού συμφέροντος, η σημασία του οποίου εκφράζεται στο άρθρο 13 ΣΛΕΕ. Υπόμνηση της ανάγκης σεβασμού της καλής διαβιώσεως των ζώων γίνεται τόσο στον κανονισμό 1099/2009, ο οποίος καθιερώνει την αρχή της αναισθητοποιήσεως πριν από τη θανάτωση, όσο και στον κανονισμό 834/2007, ο οποίος καθιστά τη μείωση της ταλαιπωρίας των ζώων σημαντική απαίτηση της βιολογικής γεωργίας.

59. Κατά την άποψή τους, η προβλεπόμενη στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού 1099/2009 δυνατότητα διενέργειας σφαγών λατρευτικού χαρακτήρα επιδιώκει και προϋποθέτει στόχους υγειονομικής πολιτικής και ισότιμου σεβασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων και τύπων. Η παρέκκλιση αυτή δεν εντάσσεται και δεν έχει σχέση με τα «υψηλότερου επιπέδου πρότυπα στη μεταχείριση των ζώων» τα οποία πρέπει να διέπουν τη χορήγηση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» δυνάμει του κανονισμού 834/2007 (ιδίως τα άρθρα 3 και 5 αυτού). Οι υποστηρικτές της δεύτερης αυτής προσεγγίσεως προβάλλουν επίσης ότι η χορήγηση πιστοποιήσεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα που προέρχονται από ζώα που εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση παραβιάζει την αρχή της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στα βιολογικά προϊόντα, αρχή στην οποία παραπέμπουν το άρθρο 1 του κανονισμού αυτού καθώς και οι αιτιολογικές σκέψεις 3, 5 και 22.

60. Στις αναλύσεις που ακολουθούν, θα εκθέσω, κατ' αρχάς, το περιεχόμενο των κανόνων που διέπουν τη βιολογική κτηνοτροφία από την άποψη της προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων, όπως αυτοί προκύπτουν από τον συνδυασμό των διατάξεων των κανονισμών 834/2007 και 889/2008, και τη σχέση τους με τους κανόνες για τη σφαγή των ζώων, όπως αυτοί απορρέουν ιδίως από τον

κανονισμό 1099/2009. Υπό το φως της εκθέσεως αυτής θα εξηγήσω, στη συνέχεια, για ποιους λόγους οι κανόνες αυτοί, ακόμη και υπό το πρίσμα της απαιτήσεως του σεβασμού προτύπων υψηλού επιπέδου για τη μεταχείριση των ζώων, δεν αποκλείουν, κατ' εμέ, τη χορήγηση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα που προέρχονται από τη σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση.

Τα πρότυπα που διέπουν τη βιολογική γεωργία και τη σχέση με τους κανόνες σφαγής των ζώων

61. Για να υποστηρίξει τη συνεχή εξέλιξη της αγοράς των βιολογικών προϊόντων [20], η Ένωση νομοθετεί από το 1991 στον τομέα της βιολογικής παραγωγής, απαιτώντας από τις επιχειρήσεις να υπόκεινται σε ένα σύνθετο σύστημα προτύπων και ελέγχων.

62. Όπως στην περίπτωση των κανονισμών (ΕΟΚ) 2092/91 [21] και (ΕΚ) 392/2004 [22] που προηγήθηκαν, ο κανονισμός 834/2007 αποσκοπεί στη δημιουργία ενός συνολικού συστήματος διαχειρίσεως των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και παραγωγής τροφίμων, το οποίο συνδυάζει βέλτιστες πρακτικές σε διαφόρους τομείς (περιβάλλον, βιοποικιλότητα, διατήρηση των φυσικών πόρων και πρότυπα υψηλού επιπέδου στη μεταχείριση των ζώων).

63. Όπως ο κανονισμός 834/2007, έτσι και ο νέος κανονισμός (ΕΕ) 2018/848 [23], που θα τεθεί σε εφαρμογή από την 1η Ιανουαρίου 2021, υπενθυμίζει, μεταξύ άλλων, στην αιτιολογική σκέψη 1, ότι «η βιολογική παραγωγή επιτελεί διττό κοινωνικό ρόλο, αφενός, τροφοδοτώντας μια συγκεκριμένη αγορά που καλύπτει την καταναλωτική ζήτηση βιολογικών προϊόντων και, αφετέρου, προσφέροντας δημόσια διαθέσιμα αγαθά που συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος και στην καλή μεταχείριση των ζώων, καθώς και στην αγροτική ανάπτυξη».

64. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί με πειστικό τρόπο ότι, στο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης, τα βιολογικά και τα μη βιολογικά προϊόντα εμπίπτουν σε διαφορετικά νομικά καθεστώτα, καθόσον τα βιολογικά προϊόντα υπόκεινται σε αυστηρότερες απαιτήσεις σχετικά με την παραγωγή έναντι εκείνων που αφορούν τα μη βιολογικά προϊόντα [24].

65. Μεταξύ των επιδιωκόμενων στόχων και των προτεραιοτήτων της βιολογικής γεωργίας, το Δικαστήριο έχει ήδη τονίσει τη σημασία που πρέπει να αποδίδεται στην ασφάλεια των τροφίμων και στην προστασία των καταναλωτών. Είναι πράγματι αναγκαίο να διατηρηθεί η εμπιστοσύνη των καταναλωτών στα προϊόντα με επισήμανση βιολογικού προϊόντος [25]. Συναφώς, και όπως διευκρινίζεται στο άρθρο 23, παράγραφος 1, ο κανονισμός 834/2007 επιτρέπει, στην επισήμανση και στο διαφημιστικό υλικό των γεωργικών προϊόντων, τη χρήση όρων σχετικών με τη βιολογική μέθοδο παραγωγής μόνο για τα προϊόντα που έχουν παραχθεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κανονισμού αυτού.

20 Κατά την τελευταία δεκαετία, η αγορά των βιολογικών προϊόντων κατέγραψε δυναμική ανάπτυξη που ευνοήθηκε από την έντονη αύξηση της ζητήσεως. Η παγκόσμια αγορά βιολογικών τροφίμων έχει τετραπλασιαστεί από το 1999. Βλ., μεταξύ άλλων, έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής, περίληψη της εκτιμήσεως επιπτώσεων που συνοδεύει το έγγραφο «Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων, την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) XXX/XXX του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου [κανονισμός για τους επίσημους ελέγχους] και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) 834/2007 του Συμβουλίου», της 24ης Μαρτίου 2014 [COM(2014) 180 τελικό, σ. 11 με περαιτέρω παραπομπές].

21 Κανονισμός του Συμβουλίου, της 24ης Ιουνίου 1991, περί του βιολογικού τρόπου παραγωγής των γεωργικών προϊόντων και των σχετικών ενδείξεων στα γεωργικά προϊόντα και στα είδη διατροφής (ΕΕ 1991, L 198, σ. 1).

22 Κανονισμός του Συμβουλίου, της 24ης Φεβρουαρίου 2004, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) 2092/91 (ΕΕ 2004, L 65, σ. 1).

23 Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 30ής Μαΐου 2018, για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) 834/2007 του Συμβουλίου (ΕΕ 2018, L 150, σ. 1).

24 Βλ. απόφαση της 4ης Ιουνίου 2015, Andechser Molkerei Scheitz κατά Επιτροπής (C-682/13 P, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2015:356, σκέψη 36).

25 Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 5ης Νοεμβρίου 2014, Herbaria Kräuterparadies (C-137/13, EU:C:2014:2335, σκέψη 42), και της 12ης Οκτωβρίου 2017, Kamin und Grill Shop (C-289/16, EU:C:2017:758, σκέψη 30).

66. Υπό το πρίσμα της προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων, είναι αναμφισβήτητο ότι ο κανονισμός 834/2007 αποσκοπεί στην υπαγωγή της βιολογικής γεωργίας σε μια σειρά προτύπων που εξασφαλίζουν επίπεδο προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων υψηλότερο αυτού που μπορεί να απαιτηθεί στο πλαίσιο της συμβατικής γεωργίας. Συγκεκριμένα, το άρθρο 3, στοιχείο α', σημείο iv, του κανονισμού αυτού ορίζει ότι η βιολογική παραγωγή επιδιώκει τη δημιουργία ενός συστήματος αειφόρου διαχείρισης της γεωργίας το οποίο «*ανταποκρίνεται σε υψηλού επιπέδου πρότυπα μεταχείρισης των ζώων*[26]». Το άρθρο 5, στοιχείο η', του κανονισμού αυτού ορίζει ακόμη ότι η βιολογική γεωργία αποσκοπεί στη «διατήρηση *υψηλού επιπέδου συνθηκών διαβίωσης των ζώων*[27], το οποίο ανταποκρίνεται στις ειδικές ανάγκες των συγκεκριμένων ειδών».

67. Πάντως, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι, μολονότι η οικεία ρύθμιση είναι σχετικά λεπτομερής ως προς τους όρους σταβλισμού (βλ. άρθρα 10 έως 12 του κανονισμού 889/2008 που παραπέμπουν, μεταξύ άλλων, στο παράρτημα III του κανονισμού αυτού) και εκτροφής (βλ. μεταξύ άλλων, για τα μέτρα «διαχειρίσεως των ζώων», το άρθρο 18 του κανονισμού αυτού) των ζώων που πρέπει να πληροί η βιολογική γεωργία, καθόσον ορίζει πρότυπα τα οποία βαίνουν πέραν των ευρωπαϊκών προτύπων που εφαρμόζονται στη λεγόμενη συμβατική γεωργία, εν πολλοίς σιωπά ως προς τα πρότυπα που εφαρμόζονται στη σφαγή των ζώων. Ειδικότερα, καμία από τις διατάξεις του εν λόγω κανονισμού δεν απαγορεύει αυτή καθεαυτή τη σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση.

68. Το άρθρο 14, παράγραφος 1, στοιχείο β', σημείο, viii, του κανονισμού 834/2007 ορίζει απλώς ότι «η ταλαιπωρία των ζώων, συμπεριλαμβανομένου του ακρωτηριασμού τους, περιορίζεται στο ελάχιστο, σε ολόκληρο τον κύκλο ζωής τους, *συμπεριλαμβανομένης της στιγμής της σφαγής*[28]».

69. Μια τέτοια σιωπή του κανονισμού 834/2007 καθώς και του κανονισμού εφαρμογής 889/2008, ως προς τις λεπτομέρειες της σφαγής, δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, παρά να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι παραπέμπει, ως προς το ζήτημα αυτό, στους γενικούς κανόνες που ρυθμίζουν τη θανάτωση των ζώων, ιδίως εκείνους που εφαρμόζονται στα ζώα τα οποία εκτρέφονται ή διατηρούνται για την παραγωγή τροφίμων και προβλέπονται στον κανονισμό 1099/2009[29].

70. Φρονώ ότι αυτό προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς από το άρθρο 1, παράγραφος 4, του κανονισμού 834/2007, το οποίο ορίζει ότι ο κανονισμός αυτός εφαρμόζεται με την επιφύλαξη άλλων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης που αφορούν τα προϊόντα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του. Οι διατάξεις δε του κανονισμού 1099/2009 περιλαμβάνονται στις εν λόγω διατάξεις.

71. Διευκρινίζω εκ προοιμίου ότι, όπως προκύπτει από το γράμμα του, ο τελευταίος αυτός κανονισμός αποσκοπεί στο να καθορίσει κοινούς κανόνες για την προστασία της καλής μεταχειρίσεως των ζώων κατά τη στιγμή της σφαγής τους ή της θανατώσεώς τους στην Ένωση. Αντίθετα προς τη ρύθμιση που αποτελεί μέρος της «δέσμης των κανόνων για την υγιεινή» του 2006[30], ο κανονισμός 1099/2009 αφορά ακριβώς την προστασία της καλής μεταχειρίσεως των ζώων κατά τη θανάτωσή τους.

72. Ο εν λόγω κανονισμός στηρίζεται, όπως αναφέρει η αιτιολογική σκέψη 4, στην ιδέα ότι η προστασία των ζώων κατά τη σφαγή τους είναι ζήτημα δημοσίου συμφέροντος[31].

73. Ομοίως, το άρθρο 3, παράγραφος 1, θέτει μια γενική επιταγή, κατά την οποία τα ζώα προφυλάσσονται από κάθε είδους πόνο, αγωνία ή ταλαιπωρία που μπορεί να αποφευχθεί κατά τη θανάτωσή τους και τις σχετικές εργασίες.

26 Η υπογράμμιση δική μου.

27 Η υπογράμμιση δική μου.

28 Η υπογράμμιση δική μου.

29 Βλ. άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 1099/2009.

30 Βλ., συναφώς, προτάσεις μου στην υπόθεση Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ. (C-426/16, EU:C:2017:926, σημεία 35 και 64 έως 68).

31 Βλ., επίσης, αιτιολογικές σκέψεις 24, 37 και 43 του κανονισμού αυτού.

74. Με άλλα λόγια, ο κανονισμός 1099/2009 αφορά και ενσωματώνει ο ίδιος τις απαιτήσεις σχετικά με την καλή διαβίωση των ζώων. Ελλείψει διευκρινίσεων στη ρύθμιση που αφορά ειδικά τη βιολογική γεωργία, εφαρμόζονται οι γενικές διατάξεις του κανονισμού αυτού.

75. Πάντως, μολονότι δυνάμει του άρθρου 4, παράγραφος 1, του κανονισμού 1099/2009, εφαρμόζεται η αρχή της σφαγής κατόπιν αναισθητοποιήσεως σύμφωνα με τις μεθόδους και ειδικές απαιτήσεις που προβλέπονται στο παράρτημα Ι του κανονισμού αυτού, το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού προβλέπει εξαίρεση για τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων χωρίς αναισθητοποίηση των ζώων στα σφαγεία.

76. Όπως εκτίθεται στην αιτιολογική σκέψη 18 του κανονισμού 1099/2009, το άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού, καθόσον προβλέπει παρέκκλιση από τον γενικό κανόνα περί θανατώσεως των ζώων μόνον μετά από αναισθητοποίηση, ο οποίος θεσπίζεται στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, δέχεται τις σφαγές στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων χωρίς αναισθητοποίηση, καθόσον η σφαγή διενεργείται σε σφαγείο, τούτο δε προς τήρηση ορισμένων θρησκευτικών επιταγών.

77. Όπως το Δικαστήριο έχει ήδη κρίνει, «η διασφάλιση της καλής μεταχειρίσεως των ζώων συνιστά τον πρωταρχικό σκοπό του κανονισμού 1099/2009 και, ειδικότερα, του άρθρου 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού, όπως προκύπτει από τον ίδιο τον τίτλο του εν λόγω κανονισμού καθώς και από την αιτιολογική σκέψη 2» [32].

78. Η εξαίρεση αυτή δεν σημαίνει, εντούτοις, ότι το εξαιρετικό καθεστώς που ισχύει κατά τη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων δεν λαμβάνει υπόψη την καλή μεταχείριση των ζώων.

79. Πράγματι, τέτοιες σφαγές πρέπει, δυνάμει του κανονισμού 1099/2009, να διενεργούνται υπό συνθήκες που εξασφαλίζουν τον περιορισμό της ταλαιπωρίας των ζώων.

80. Συγκεκριμένα, η αιτιολογική σκέψη 2 του κανονισμού 1099/2009 αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι «[ο]ι υπεύθυνοι επιχείρησης ή οποιοδήποτε άτομο συμμετέχει στη θανάτωση ζώων θα πρέπει να λαμβάνουν τα απαιτούμενα μέτρα προκειμένου να αποτρέπουν τον πόνο, να περιορίζουν την αγωνία και την ταλαιπωρία των ζώων κατά τη σφαγή ή τη θανάτωση, λαμβάνοντας υπόψη τις βέλτιστες πρακτικές του τομέα και τις μεθόδους που επιτρέπονται από [αυτόν] τον κανονισμό». Η αιτιολογική σκέψη 43 του εν λόγω κανονισμού διαλαμβάνει ότι «[η] σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση προϋποθέτει ότι ο λαιμός του ζώου κόβεται με ακρίβεια με αιχμηρό μαχαίρι ώστε να περιορίζεται στο ελάχιστο η ταλαιπωρία του». Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 9, παράγραφος 3, και το άρθρο 15, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, του ιδίου αυτού κανονισμού, τα ζώα πρέπει να ακινητοποιούνται ατομικά και αποκλειστικά «[κατά τη στιγμή που] το άτομο που είναι επιφορτισμένο με την αναισθητοποίηση ή την αφαίμαξη είναι έτοιμο για την ταχύτερη δυνατή εκτέλεση της εργασίας αυτής». Τέλος, δυνάμει του άρθρου 5, παράγραφος 2, του κανονισμού 1099/2009, «[ό]ταν για τον σκοπό του άρθρου 4, παράγραφος 4, τα ζώα θανατώνονται χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση, τα άτομα που είναι υπεύθυνα για τη σφαγή διενεργούν συστηματικούς ελέγχους για να εξασφαλίζεται ότι τα ζώα δεν παρουσιάζουν σημεία αισθητηριακής αντίληψης ή ευαισθησίας πριν να ελευθερωθούν από την ακινητοποίηση και δεν παρουσιάζουν ζωτικά σημεία πριν να υποβληθούν σε εκδορά ή ζεμάτισμα».

81. Σε τελική ανάλυση, συνυπάρχουν δύο καθεστώτα προστασίας της καλής μεταχειρίσεως των ζώων: το βασικό καθεστώς, το οποίο επιβάλλει την προηγούμενη αναισθητοποίηση, και το εξαιρετικό καθεστώς (το οποίο δικαιολογείται από την επιθυμία να επιτραπεί για θρησκευτικούς λόγους η μη αναισθητοποίηση). Στο πλαίσιο εκάστου των καθεστώτων αυτών, εναπόκειται στους υπεύθυνους επιχειρήσεως ή οποιοδήποτε άτομο συμμετέχει στη θανάτωση ζώων να λαμβάνουν τα απαιτούμενα μέτρα προκειμένου να αποτρέπουν τον πόνο, να περιορίζουν την αγωνία και την ταλαιπωρία των ζώων κατά τη σφαγή ή τη θανάτωση (βλ. αιτιολογική σκέψη 2 του κανονισμού 1099/2009).

32 Απόφαση της 29ης Μαΐου 2018, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ. (C-426/16, EU:C:2018:335, σκέψη 63).

82. Θα ήταν, πράγματι, κάπως αντιφατικό να γίνεται παραπομπή στον κανονισμό 1099/2009 -και τούτο, μολονότι ο κανονισμός αυτός δεν περιέχει καμία αναφορά σε «υψηλού επιπέδου πρότυπα στη μεταχείριση των ζώων»- προκειμένου να υποστηριχθεί ότι η αναισθητοποίηση έχει αναχθεί, σύμφωνα με το άρθρο 4, παράγραφος 1, αυτού, σε αρχή και, ταυτόχρονα, να θεωρείται ότι η παραπομπή αυτή δεν έχει πλέον νόημα όσον αφορά την προηγούμενη εξαίρεση από την αναισθητοποίηση που προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του κανονισμού αυτού.

83. Επομένως, ο γενικός σκοπός του σεβασμού «των υψηλού επιπέδου προτύπων στη μεταχείριση των ζώων» πρέπει να τηρείται πάντοτε, ανεξαρτήτως του επιλεγέντος τρόπου σφαγής. Δεν πιστεύω ότι η αρχή της προηγούμενης αναισθητοποιήσεως που διατυπώνεται στον κανονισμό 1099/2009 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η απαίτηση «υψηλού επιπέδου προτύπων στη μεταχείριση των ζώων» σημαίνει οπωσδήποτε ότι η σφαγή διενεργείται με προηγούμενη αναισθητοποίηση.

84. Είμαι της γνώμης ότι, ελλείψει ενδείξεων για τις υποχρεώσεις που υπέχουν οι οικείοι υπεύθυνοι επιχειρήσεων, όπως οι επαρκώς ακριβείς υποχρεώσεις που ο νομοθέτης θέλησε να ορίσει όσον αφορά τον σταβλισμό των ζώων (βλ. αιτιολογική σκέψη 10 του κανονισμού 889/2008), η βιολογική παραγωγή δεν μπορεί να υπόκειται σε αυστηρότερους κανόνες όσον αφορά τη σφαγή των ζώων από αυτούς που προβλέπονται στα γενικά κείμενα τα οποία διέπουν την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη θανάτωσή τους.

85. *Εν κατακλείδι*, καμία διάταξη των κανονισμών 834/2007 και 889/2008 δεν ορίζει ρητώς τον ή τους τρόπους σφαγής των ζώων που μπορούν να ανταποκριθούν στους στόχους της καλής μεταχειρίσεως ή της μειώσεως της ταλαιπωρίας των ζώων. Ελλείψει διευκρινίσεων ως προς τους τρόπους σφαγής που συνιστά η νομοθεσία σχετικά με τη βιολογική γεωργία, επιβάλλεται η παραπομπή *στο σύνολο των κανόνων* που διέπουν την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, εν προκειμένω στον κανονισμό 1099/2009. Στο πλαίσιο αυτό, δεν συντρέχει λόγος αποκλεισμού των κανόνων που διέπουν τις λατρευτικού χαρακτήρα σφαγές.

Η δυνατότητα χορηγήσεως, δυνάμει των εφαρμοστέων κανόνων, της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα προερχόμενα από σφαγή χωρίς αναισθητοποίηση

86. Δεδομένου ότι οι κανονισμοί 834/2007 και 889/2008 δεν θέτουν καμία προϋπόθεση όσον αφορά την αναισθητοποίηση πριν από τη θανάτωση των ζώων προκειμένου να χορηγηθεί η ένδειξη «βιολογική γεωργία», δεν μπορούν να απαγορεύσουν την πρακτική της σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων.

87. Επειδή οι κανονισμοί αυτοί αποσκοπούν στη διατύπωση σαφών προτύπων στα οποία πρέπει να ανταποκρίνονται τα προϊόντα προκειμένου να πιστοποιηθούν ως βιολογικής γεωργίας, δυσχερώς αντιλαμβάνομαι πώς θα μπορούσε να υποστηριχθεί σοβαρά ότι η σιωπή της νομοθεσίας αυτής ως προς την ενδεχόμενη διενέργεια σφαγών χωρίς αναισθητοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως τυχαίο γεγονός. Είμαι της γνώμης ότι η σιωπή των ως άνω κανονισμών ως προς το σημείο αυτό δεν οφείλεται σε παραδρομή και η απλή παράθεση του πλαισίου εντός του οποίου εκπονήθηκε[33] δεν επιρρωννύει, κατ' ανάγκην, την ερμηνεία που υποστηρίζει το OABA στην υπόθεση της κύριας δίκης.

88. Πλείονες συμπληρωματικοί λόγοι συνηγορούν, κατά τη γνώμη μου, υπέρ του συμπεράσματος αυτού.

89. Κατ' αρχάς, και σε συνέχεια αυτού που ανέφερα προηγουμένως, πρέπει να τονιστεί ότι ορισμένες κτηνοτροφικές πρακτικές απαγορεύονται ρητώς ή περιορίζονται από τα κείμενα που διέπουν τη βιολογική γεωργία, ειδικότερα δε από το άρθρο 18 του κανονισμού 889/2008. Ειδικότερα, η διάταξη αυτή προβλέπει ότι ορισμένες πρακτικές για τη διαχείριση των ζώων, κατ' αρχήν, απαγορεύονται

33 Βλ. απόφαση της 19ης Οκτωβρίου 2017, Vion Livestock (C-383/16, EU:C:2017:783).

(ακρωτηριασμός) ή ρυθμίζονται εξαντλητικά (η τοποθέτηση ελαστικών ιμάντων στις ουρές των προβάτων, η κοπή της ουράς, η κοπή των οδόντων, του ράμφους και των κεράτων και ο φυσικός ευνουχισμός). Στο ίδιο πνεύμα, το άρθρο 20 του κανονισμού αυτού, το οποίο αναφέρεται στη διατροφή των ζώων, απαγορεύει την καταναγκαστική διατροφή τους.

90. Στη συνέχεια, πρέπει να τονιστεί επίσης ότι, ενώ δεν προβλέπεται υποχρέωση προηγούμενης αναισθητοποιήσεως για τα ζώα εκτροφής που αφορά ο κανονισμός 1099/2009, το άρθρο 25η′, παράγραφος 5, του κανονισμού (ΕΚ) 710/2009 της Επιτροπής, της 5ης Αυγούστου 2009, για την τροποποίηση του κανονισμού 889/2008 όσον αφορά τη θέσπιση λεπτομερών κανόνων για τη βιολογική παραγωγή ζώων υδατοκαλλιέργειας και φυκιών[34], προβλέπει ότι «[ο]ι τεχνικές σφαγής έχουν ως αποτέλεσμα να χάνουν οι ιχθείς τις αισθήσεις τους αμέσως και να μην αισθάνονται πόνο».

91. Τέλος, πιστεύω ότι η σιωπή του κανονιστικού πλαισίου που διέπει τη βιολογική γεωργία ως προς το ζήτημα της σφαγής στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων δεν οφείλεται σε παραδρομή, στο μέτρο που το ζήτημα αυτό είναι προ πολλού γνωστό[35] και επίκαιρο στο πλαίσιο των διατάξεων που διέπουν τη σφαγή των ζώων και ότι, επιπλέον, μνεία της «σφαγής» των ζώων γίνεται επανειλημμένως στη ρύθμιση αυτή[36].

92. Παρατηρείται ότι, ενώ ορισμένες ενώσεις προστασίας της καλής διαβιώσεως των ζώων, ιδίως κατά την εκπόνηση του εγγράφου εργασίας της Επιτροπής που συνοδεύει την πρόταση για τροποποίηση του κανονισμού 834/2007[37], ζήτησαν τροποποίηση της ρυθμίσεως σχετικά με τη βιολογική γεωργία προς την κατεύθυνση της γενικεύσεως της αναισθητοποιήσεως των ζώων πριν από τη σφαγή τους[38], ο κανονισμός 2018/848, ο οποίος τέθηκε πρόσφατα σε ισχύ, σιωπά επί της χρήσεως ή μη της αναισθητοποιήσεως αυτής.

93. Λαμβανομένων υπόψη των ανωτέρω σκέψεων, είμαι της γνώμης ότι δεν μπορεί να απορριφθεί η πιστοποίηση «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα που προέρχονται από σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση.

94. Συναφώς δεν πείθομαι από τα άλλα επιχειρήματα, τελολογικού χαρακτήρα και σχετικά με την οικονομία των ρυθμίσεων, που προβάλλονται στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως προς υποστήριξη της αντίθετης απόψεως.

95. Πρώτον, φρονώ ότι το επιχείρημα του σεβασμού της «αρχής της εμπιστοσύνης των καταναλωτών» στα βιολογικά προϊόντα που φέρουν σχετική επισήμανση, στην οποία παραπέμπουν, μεταξύ άλλων, οι αιτιολογικές σκέψεις 3, 5 και 22, καθώς και το άρθρο 1 του κανονισμού 834/2007, δεν μπορεί να ευδοκιμήσει. Στο μέτρο που η προβαλλόμενη αδυναμία να τεθεί η ένδειξη «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα που προέρχονται από ζώα που εσφάγησαν χωρίς αναισθητοποίηση δεν απορρέει ρητώς από τη νομοθεσία που διέπει τα πρότυπα για τη βιολογική γεωργία, η αρχή αυτή δεν θα μπορούσε να παραβιαστεί, εφόσον χορηγήθηκε ένδειξη σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο.

34 ΕΕ 2009, L 204, σ. 15.

35 Η επιθυμία του νομοθέτη της Ένωσης να συγκεράσει την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας με την προστασία της καλής διαβιώσεως των ζώων είχε εκδηλωθεί ήδη με την έκδοση της οδηγίας 74/577/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 18ης Νοεμβρίου 1974, περί αναισθητοποιήσεως των ζώων προ της σφαγής τους (ΕΕ ειδ. έκδ. 03/011, σ. 62), και εξακολουθεί να απαντά και στον κανονισμό (ΕΚ) 1099/2009, που ισχύει σήμερα.

36 Βλ. άρθρο 2, σημείο i, και άρθρο 14, παράγραφος 1, στοιχείο β′, σημείο viii, του κανονισμού 834/2007, καθώς και άρθρο 12, παράγραφος 5, και άρθρο 76, στοιχείο β′, του κανονισμού 889/2008.

37 Έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής, περίληψη της εκτιμήσεως επιπτώσεων που συνοδεύει το έγγραφο «Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικής προϊόντων, την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) XXX/XXX του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου [κανονισμός για τους επίσημους ελέγχους] και την κατάργηση του κανονισμού 834/2007», της 24ης Μαρτίου 2014 [COM(2014) 180 τελικό/SWD(2014) 66 τελικό, σ. 91].

38 Εν προκειμένω, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το OABA, ενώ αμφισβητεί τη νομιμότητα της πιστοποιήσεως «βιολογική γεωργία» που χορήγησε η Ecocert, ως αντίθετη προς τη νομοθεσία σχετικά με τη βιολογική γεωργία, ζητεί ταυτόχρονα τροποποίηση της ισχύουσας νομοθεσίας.

96. Ασφαλώς, η προστασία της εμπιστοσύνης των καταναλωτών στα προϊόντα με ετικέτα που δηλώνει ότι είναι βιολογικά, απαιτεί, όπως ορίζει το άρθρο 6, στοιχείο γ' του κανονισμού 834/2007, τον αποκλεισμό των ουσιών και μεθόδων μεταποιήσεως που μπορούν να παραπλανήσουν ως προς την πραγματική φύση του προϊόντος. Ωστόσο, αυτή η εμπιστοσύνη απειλείται μόνο στην περίπτωση παραβιάσεως των σαφών απαιτήσεων στις οποίες ρητώς υπόκειται η βιολογική γεωργία. Όμως, όπως εξήγησα προηγουμένως, υπό το πρίσμα της κρίσιμης νομοθεσίας, η απαγόρευση της χρήσεως αναισθητοποιήσεως κατά τον χρόνο της σφαγής των ζώων προφανώς δεν μπορεί να συνεπάγεται αυτομάτως τον πλήρη αποκλεισμό των οικείων προϊόντων από την ένδειξη «βιολογική γεωργία».

97. Επιπλέον, πρέπει επίσης να τονιστεί ότι, στο παρόν στάδιο και παρά το αυξανόμενο ενδιαφέρον των καταναλωτών σχετικά με τις συνθήκες σφαγής των ζώων [39], η νομοθεσία της Ένωσης σχετικά με την παροχή πληροφοριών στους καταναλωτές για τα τρόφιμα δεν περιέχει, επί του παρόντος, καμία ειδική ένδειξη για τις συνθήκες σφαγής των ζώων [40].

98. Υπό τις συνθήκες αυτές, το συμπέρασμα περί ασυμβατότητας, υπό το πρίσμα του δικαίου της Ένωσης, μεταξύ, αφενός, της πιστοποιήσεως «κόσερ» και «χαλάλ» και, αφετέρου, της ενδείξεως «βιολογική γεωργία» θα κατέληγε στην προσθήκη προϋποθέσεως την οποία δεν προβλέπει το θετικό δίκαιο. Αυτό θα οδηγούσε στον αποκλεισμό των θρησκευόμενων Εβραίων και Μουσουλμάνων, οι οποίοι επιθυμούν την πρόσβαση στα βιολογικά προϊόντα και την κάλυψη από τις εγγυήσεις που αυτά παρέχουν όσον αφορά την ποιότητα και την ασφάλεια των τροφίμων.

99. Πράγματι, μολονότι η αδυναμία σωρεύσεως της πιστοποιήσεως «βιολογική γεωργία» και των ενδείξεων «κόσερ» ή «χαλάλ» δεν είναι ευθέως προβληματική από την άποψη της ασκήσεως της θρησκευτικής ελευθερίας, φρονώ, αντιθέτως, ότι υπονομεύεται η δυνατότητα των καταναλωτών προϊόντων κόσερ ή χαλάλ να προμηθεύονται προϊόντα που καλύπτονται από τις εγγυήσεις τις οποίες παρέχει η πιστοποίηση «βιολογική γεωργία».

100. Δεύτερον, όπως έκρινε το Δικαστήριο στην απόφαση της 5ης Νοεμβρίου 2014, Herbaria Kräuterparadies (C-137/13, EU:C:2014:2335, σκέψη 46), μολονότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι «[τ]ο δίκαιο της Ένωσης δεν διασφαλίζει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα εμπορίας των προϊόντων τους με όλες τις ενδείξεις που αυτές κρίνουν ευνοϊκές για την προώθησή τους», τούτο δεν μπορεί, πάντως, να αντιταχθεί σε φορέα εκμεταλλεύσεως που έχει τηρήσει όλες τις απαιτήσεις της εφαρμοστέας ρυθμίσεως.

101. Συναφώς, δεν μπορεί να μη ληφθεί υπόψη η επιχειρηματολογία, που ανέπτυξε, ιδίως, η Ecocert, κατά την οποία οργανισμός πιστοποιήσεως δεν είναι σε θέση να επιβάλει όρους που δεν περιλαμβάνονται στη σχετική νομοθεσία για την απόκτηση της πιστοποιήσεως «βιολογική γεωργία». Ειδικότερα, εφόσον τηρούνται οι διατάξεις που διέπουν τις πρακτικές λεπτομέρειες εκτροφής και σφαγής των ζώων για την απόκτηση της ενδείξεως «βιολογική γεωργία», ο οργανισμός πιστοποιήσεως

39 Πολλές ενώσεις προστασίας ζώων αγωνίζονται για την επιβολή επισημάνσεως που αναφέρει τη μέθοδο σφαγής. Η λυσιτέλεια της επισημάνσεως αυτής αποτελεί, πάντως, αντικείμενο συζητήσεως (βλ. συμπεράσματα της εκθέσεως έρευνας, που παρατίθεται στην υποσημείωση 19, σ. 118-120).

40 Βλ., μεταξύ άλλων, κανονισμό (ΕΕ) 1169/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 2011, σχετικά με την παροχή πληροφοριών για τα τρόφιμα στους καταναλωτές, την τροποποίηση των κανονισμών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΚ) αριθ. 1924/2006 και (ΕΚ) αριθ. 1925/2006 και την κατάργηση της οδηγίας 87/250/ΕΟΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 90/496/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της οδηγίας 1999/10/ΕΚ της Επιτροπής, της οδηγίας 2000/13/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των οδηγιών της Επιτροπής 2002/67/ΕΚ και 2008/5/ΕΚ και του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 608/2004 της Επιτροπής (ΕΕ 2011, L 304, σ. 18). Στην αιτιολογική σκέψη 50 του κανονισμού 1169/2011 αναφέρεται, πάντως, ότι «[…] θα πρέπει να εξετασθεί το ενδεχόμενο σύνταξης *μελέτης για τη δυνατότητα παροχής στους καταναλωτές πληροφοριών για τη νάρκωση των ζώων* στο πλαίσιο μελλοντικής στρατηγικής της Ένωσης για την προστασία και την καλή διαβίωση των ζώων» (η υπογράμμιση δική μου). Τα αποτελέσματα της μελέτης αυτής, η οποία διεξήχθη τελικώς κατόπιν αιτήματος της γενικής διευθύνσεως «Υγεία και Ασφάλεια των Τροφίμων» της Επιτροπής και της οποίας τα πορίσματα δημοσιεύθηκαν στις 23 Φεβρουαρίου 2015 (https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/animals/docs/aw_practice_slaughter_fci-stunning_report_en.pdf), καταδεικνύουν, μεταξύ άλλων, ότι, για την πλειονότητα των καταναλωτών, η παροχή πληροφοριών σχετικά με την αναισθητοποίηση πριν από τη σφαγή δεν είναι σημαντικό ζήτημα, εάν δεν έχει περιέλθει σε γνώση τους.

οφείλει, κατ' αρχήν, να χορηγήσει την ένδειξη αυτή χωρίς την προσθήκη όρων που δεν επιβάλλει το θετικό δίκαιο. Εάν δεν το έπραττε, θα δημιουργούσε πρόβλημα τόσον από την άποψη της ελεύθερης κυκλοφορίας των βιολογικών προϊόντων εντός της Ένωσης την οποία προβλέπει το άρθρο 34 του κανονισμού 834/2007, όσο και από την άποψη της ελευθερίας του εμπορίου και της βιομηχανίας.

102. Το συμπέρασμα αυτό δεν συνιστά παράβαση του άρθρου 13 ΣΛΕΕ.

103. Βεβαίως, δεν αμφισβητείται ότι η προστασία της καλής διαβιώσεως των ζώων συνιστά θεμιτό σκοπό γενικού συμφέροντος, η σημασία του οποίου υπογραμμίζεται, ιδίως, με τη θέσπιση από τα κράτη μέλη του πρωτοκόλλου (αριθ. 33) για την προστασία και την καλή διαβίωση των ζώων, το οποίο προσαρτάται στη Συνθήκη ΕΚ και δυνάμει του οποίου η Κοινότητα και τα κράτη μέλη λαμβάνουν πλήρως υπόψη τους τις απαιτήσεις καλής διαβιώσεως των ζώων κατά τη διαμόρφωση και την εφαρμογή της κοινοτικής πολιτικής μεταξύ άλλων στους τομείς της γεωργίας και των μεταφορών. Στο εν λόγω πρωτόκολλο αντιστοιχεί πλέον το άρθρο 13 ΣΛΕΕ, διάταξη γενικής εφαρμογής της Συνθήκης ΛΕΕ, η οποία περιλαμβάνεται στο πρώτο της τμήμα, το οποίο αφορά τις εν λόγω αρχές [41].

104. Φρονώ, ωστόσο, ότι, με την έκδοση της επίμαχης ρυθμίσεως, ειδικότερα με τον κανονισμό 1099/2009, ο οποίος διέπει τα πρότυπα για την καλή μεταχείριση των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, ο νομοθέτης θέλησε να προβεί σε στάθμιση μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της καλής διαβιώσεως των ζώων. Όπως εξέθεσα προηγουμένως, ο κανονισμός αυτός όχι μόνο δεν παραβλέπει την καλή διαβίωση των ζώων, αλλά και παρέχει τη δυνατότητα, επιπλέον, τελέσεως των σφαγών στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων μόνο κατ' εξαίρεση και υπό συνθήκες που καθορίζονται αυστηρά στο άρθρο 4, παράγραφος 4.

Πρόταση

105. Κατόπιν των προηγουμένων σκέψεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το cour administrative d'appel de Versailles (διοικητικό πρωτοδικείο Βερσαλλιών, Γαλλία) ως εξής:

Ο κανονισμός (ΕΚ) 834/2007 του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 2007, για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων, και ο κανονισμός (ΕΚ) 1099/2009 του Συμβουλίου, της 24ης Σεπτεμβρίου 2009, για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, πρέπει να ερμηνευθούν, υπό το πρίσμα του άρθρου 13 ΣΛΕΕ, υπό την έννοια ότι δεν απαγορεύουν τη χορήγηση της ευρωπαϊκής ενδείξεως «βιολογική γεωργία» σε προϊόντα προερχόμενα από ζώα που εσφάγησαν χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, σφαγή η οποία διενεργήθηκε υπό τους όρους που καθορίζονται στον κανονισμό 1099/2009.

41 Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 23ης Απριλίου 2015, Zuchtvieh-Export (C-424/13, EU:C:2015:259, σκέψη 35), και της 29ης Μαΐου 2018, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ. (C-426/16, EU:C:2018:335, σκέψη 64 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).